

## ԼԵՋՈՒՆԳԻՏԱԿԱՆ

### ԽԱԼԴԵՐԷՆԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ(°)

Նախ քան հայերի գաղթը Հայաստան, այս երկիրը բնակուած էր մի առանձին ժողովրդով, որ կրում էր խալդի անունը: Երկիրը մէկ պետութիւն էր կազմում, այլ բաժանուած էր զանազան իշխանութեանց, որոնցից ամենամեծերն ու նշանաւորներն էին՝

1. Նաիրի, Վանայ ծովի հարաւային կողմը.
2. Բիայնա, Վանայ ծովի արեւելեան կողմը.
3. Ուրարտու, Վանայ ծովի հիւսիսային կողմը:

Այս ժողովրդի ծագումն ու նախնական պատմութիւնը բնաւ յայտնի չէ մեզ. պատմութեան մէջ առաջին անգամ երևան է գալիս Ն. Բ. Ժ. Դարում, ասորեստանցոց դէմ մղած պաշտպանողական պատերազմներով:

Ասորեստանցիք Միջագետքում կազմելով մի մեծ պետութիւն, ուղեցին նուաճել իրենց հիւսիսային հարեւաններին: Առաջին թագաւորը՝ որ արշաւեց Նաիրիի վրայ Սալմանասար Ա. ն է (1330-1316), որ Տիգրիսի հովիտով բարձրացաւ դէպի Տիգրանակերտի դաշտը: Նրա որդին Թնգլաթ-Սդար Ա. (1310-1270) արշաւեց կորդուաց աշխարհը. բայց այս արշաւանքները թոյլ բաներ էին և յաջորդ թագաւորները՝ իրենց ներքին կռիւներով զբաղուած՝ ստիպուած էին մոռանալ Նաիրին:

Ասորեստանցոց պետութիւնը նորից զօրացաւ Թագլաթ-Պալասար Ա. ի ժամանակ (1108-1080), որ մի մեծ աշխարհակալ եղաւ, երեք անգամ արշաւեց Նաիրիի վրայ և հասաւ մինչև Վանայ ծովը, հարկատու դարձնելով այն կողմերի բազմաթիւ մանր իշխանները:

Սրանից յետոյ Ասորեստանի պետութիւնը նորից ընկաւ. նուաճուած ժողովուրդներից Բաբելոնացիք, Հաթերը, Հրեաները և Դամասկացիք ապստամբելով անկախութիւն ձեռք բերին: Հարժուեց նաև Նաիրին, և թոթափելով հարկատուութեան լուծը՝ անկախ կառավարուեց մօտ 200 տարի:

Ասորեստանցոց թուլացած պետութիւնը նորոգելու ձեռնարկեց Թուգուլթի-Նինիպ (885-885), որ նորից արշաւեց դէպի Նաիրի: Իր յաջորդները շարունակեցին իր գործը և նուաճեցին մինչև Միջերկրական ծովը: Նուաճուած ժողովուրդների և Ասորեստանի միջև սկսուեց մի մեծ պատերազմ. արեւմուտքի բոլոր ժողովուրդները միացան և մի հզօր դաշնակցութիւն կազմեցին Ասորեստանի դէմ: Ասորեստանցոց թագաւորը 21 անգամ արշաւեց նրանց վրայ և այդ դաշնակցութիւնը խորտակեց: Նոյնպիսի մի դաշնակցութիւն կազմեցին նաև Խալդիական ցեղերը, որոնց գլուխն անցաւ Ուրարտուի Արամէ թագաւորը (860). դաշնակցութեան կենտրոնը եղաւ Բիայնայի Տուսպա քաղաքը, որի բարձրաբերձ և անմատչելի ժայռերի վրայ հիմնուեց Վանայ բերդը: Ուրարտեան թագաւորները նուաճեցին արեւելքից մինչև Ուրմիոյ լիճը եւ Կասպից ծով, արեւմուտքից մինչև Կիլիկիա և Ասորիք, հիւսիսից մտան Կուրի հովիտը, իսկ հարաւից սպառնում էին նոյն իսկ Նինուէին: Այն բոլոր պետութիւնները՝ որ գտնուում էին Ասորիքի շրջանում, Հաթերը, Կումմուխ, Կարկեմիշ, Մալաթիա, Համաք, Դամասկոս, Սամարիա, Հրէաստան, Փիւնիկէ, Փղշտացիք, Տիւրոս, Մովաբի և Ամմոնի փոքր երկիրները և Մարաստան մտան Խալդիների դաշնակցութեան մէջ իբրև Վասալ երկիրներ: Եւ այսպէս Խալդիան դարձաւ Արեւելքի ամենամեծ պետութիւնը:

Շատ երկար տևեցին այն պատերազմները, որ մղեցին Ասորեստանցիք նուաճելու համար այս երկիրները և խորտակելու դաշնակցութիւնը: Վերջապէս ընկաւ Կարկեմիշը և Հաթերի պետութիւնը կործանուեց (717). նրանից քիչ յետոյ ջարդուեց Ուրարտուի թագաւորը Ռուսաս և Խալդերի դաշնակցութիւնը խորտակուեց (714): Դրանից յետոյ Խալդիան ընկաւ ու հասաւ

(°) Վերցուած՝ մեծաւուր հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործէն (Զ. Գլուխ):

երկրորդական պետութեանց շարքը՝ իրենց թագաւորները խոհեմութիւն համարեցին ամփոփուիլ իրենց սահմանների մէջ, երբեմն տարեկան նուէրներ ուղարկելով Ասորեստանեան թագաւորներին՝ հաշտ ու բարեկամ մնալ նրանց հետ և իրենց բովանդակ ուշադրութիւնը դարձնել իտալիոյ ներքին բարօրութեան վրայ։ Այս վիճակը տեւեց մինչև Կիմմերների արշաւանքը որ եկաւ տակն ու վրայ անելու Ասիան։

Կիմմերները հնդեւրոպական մի ժողովուրդ էին, որ բնակում էին հարաւային Ռուսաստանի տափաստաններում, Ազովի ծովի եզերքին։ Միջին Ասիայից, բարբարոսների մի նոր ցեղ որ կոչւում է Շակ կամ Ակիթացի, ճանապարհ ընկաւ դէպի արեւմուտք։ Անցնելով Կասպից ծովի հիւսիսային տափարակներից, Ակիթացի բարբարոսները փռուեցին մինչև Գոնի հովիտը։ Կիմմերները զարհուրելով նրանցից՝ փախան զանազան ուղղութեամբ (750)։ Մի մասը մտաւ Խրիմ, երկրորդ մասը՝ Թրակիայի եւ Վոսփորի վրայով, անցաւ Փոքր Ասիա, իսկ երրորդ և աւելի ստուար մասը մտաւ Կովկաս։ Կիմմերներին հետեցին նաեւ Ակիթացիք և լցուեցին Կուրի հովիտը, Ուրարտու՝ մինչև Մարաստան, Ասորեստան եւ Եգիպտոսի սահմանները։ Ամբողջ արեւելքը նրանց ասպատակութեան և աւերումի ասպարէզ դարձաւ, բայց յատկապէս իտալիան, որ Ակիթացի եւ Կիմմեր բարբարոսների կենտրոնավայրն էր դարձել։ Քաղաքները կործանուեցին, ժողովուրդը ջարդուեց, գաղթեց, երկիրը աւերակ դարձաւ։

Այդ միջոցին իտալիայի սահմանների վրայ երկու նոր ժողովուրդներ երևացին. արեւելեան կողմում զօրացան Մարերը՝ որոնց թագաւորը Կիաքսար՝ նուաճեց նինուէն, զբաւեց Ասորեստանցոյ պետութիւնը (608), ջարդեց Ակիթացիներին և արեւելքից դուրս վտարելով՝ հիմնեց մի զօրաւոր պետութիւն։ Արեւմտեան կողմում ասպարէզ դուրս եկան Հայերը (Արմէնները), որոնք այն ժամանակ բնակւում էին Ալիսի հովիտը։ Ցնցուելով Կիմմերների և Փոքր Ասիոյ միւս ժողովուրդների շարժումից, նրանք անցան Եփրատը և մտան Արածանիի հովիտը։ Իտալիաները ուժ չունէին զիմագրելու նորիկներին. իտալիոյ արեւելեան նահանգները իրենց մայրաքաղաքով միա-

սին (Վան, Վասպուրական եւն.)՝ անցան Մարաց լիխանութեան։ Իտալիաները հետը հետեւեց և քաջուհեցան դէպի հիւսիս եւ հիւսիս-արեւելք, անպարէզը թողնելով արեւելքից Մարիին և արեւմուտքից Հայերին։

Երկու դար տեւեց Հայերի յառաջացումը. այս ժամանակամիջոցին նրանք կամաց կամաց մէկ կողմից բարձրանում էին դէպի հիւսիս և արեւելք, միւս կողմից իջնում էին դէպի հարաւ։ Հիւսիսից հասան մինչև Կուրի հովիտը, իսկ հարաւից անցան Տօրոսի լեռնաշղթան և հասան Տիգրիսի արեւելեան ճիւղը՝ որ Հայաստանի սահմանն է։ Այս երկու դարի ընթացքում Հայերը աճեցին և զօրացան և այնպէս ձուլեցին բնիկներին իրենց մէջ, որ երկու դար յետոյ արեւելն իտալիոյ ու իտալիա չկար, այլ կաղմուել էր մի ժողովուրդ և մի երկիր՝ Հայ ու Հայաստան։

Լեզուների պատմութեան մէջ նկատուած է, որ երբ մի օտար ցեղ տիրում է մի ուրիշ ժողովուրդի և միանում է նրա հետ, թէեւ իր լեզուն պարտադրում է նրան, բայց ինքն էլ փոխադարձաբար կրում է բնիկների լեզուի և քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը, բաղմաթիւ քառեր փոխ են առնւում տիրողների լեզուի մէջ, բնիկների ոճաբանութիւնը թարգմանւում է նոր լեզուով, վերջապէս ամբողջ արտասանութեան եղանակը փոխւում է։

Այս ընդհանուր օրէնքից չէր կարող բացառութիւն կազմել նաեւ հայերէնը՝ անտարակոյս նա մեծապէս ենթարկուեց իտալիերէն լեզուի ազդեցութեան և տեւիլ քան ուրիշ որեւէ ազգից՝ կրեց իտալիերէնի կրնիքը, որովհետեւ հենց իտալիներն էին որ կաղմեցին նոր հասարակութեան մի կարեւոր մասը։ Ահա այս պատճառով հարկաւոր է մեկ ծանօթանալ նախ իտալիերէն լեզուին ու զբաւանութեան։

Իտալիները գրութեան արուեստին ծաւնօթացան Ասորեստանցոյ միջոցով։ Մարերի և Բիւայնայի թագաւորը (835-820) Ասորեստանից բերել առավ փարպետներ, նրանց ձեռքով և Ասորեստանեան լեզուով քանդակել տուեց Վանում մի քանի արձանագրութիւններ, որոնց մէջ պատմում էր իր քաջագործութիւնները՝ Ասորեստանցոյ թագաւորների օրինակով։ Նրա յաջորդը

Իսպուրնիս (820—800) հիմք դրած զուտ խաղիկան ազգային գրականութեան։ Այդ օրուանից սկսած խաղիկան թագաւորները թողել են մեզ հարեւաւոր մեծ ու փոքր արձանագրութիւններ խաղիկէն լիզուով։ որոնց մեծագոյնն է Սարգուրի Բ. ի արձանագրութիւնը։ 400 տարով։ Իսկ հնագոյնը որքան էլ որ յայտնենեալք գտնելու նորանոր, թեկուզ հազարաւոր արձանագրութիւններ, չպիտի անցնի Ն. Բ. 820 թիւը, քանի որ այդ ժամանակ արդէն ոչ թէ խաղիկէն, այլ ասորերէն էին գրում, ինչպէս ցոյց է տալիս Սարգուրի Բ. ի քարերը (Սոյս, էջ 403)։

Այս արձանագրութիւնները գրուած են Ասորեստանեան բեկաւոր գրութեամբ, բայց Ասորեստանեան բեկաւոր գրութիւնը միջափազանց բարդ ու դժուար բան էր։ Իր բազմաթիւ գաղափարանշանները, այբուբենի բազմաձայն արժէքը, միևնոյն նշանադրի մերթ իրր գաղափարադիր և մերթ իրր առանձին տառ գործածութիւնը մինչև այսօր էլ կազմում են մի անլուծելի հանգոյց։ Սաղիկները ըստ կարելւոյն պարզեցին այդ գրութիւնը, դժուարութիւնները ջնջեցին և դարձրին ըստ կարելւոյն տանիլի մի վանկային գրութիւն։

Ահա այս գրութեամբ էլ գրուած են խաղիկան արձանագրութիւնները։

Առաջին Եւրոպացի գիտունը, որ ըզբաղուեց այդ արձանագրութիւններով, ֆրանսացի հայագետ Սէն-Մարտէնն էր։ Մի առանձին յօդուածում՝ որ հրատարակուած է ասիական ամսաթերթում (1823 թ.), քննելով Սորենացու նկարագրութիւնն Վանայ բերդի մօտին, հետեցրեց թէ Հայաստանում էլ պիտի գտնուին բեկաւոր արձանագրութիւններ, և հրաւիրեց այս մասին գիտունների յատուկ ուշադրութիւնը։ Իր զբոյրմամբ, Ֆրանսիայի կառավարութեան կողմից մի ուսումնական՝ Շուլց գերմանացին, ուղարկուեց Հայաստան, 1826 թուին, տեղի վրայ պրպտումներ կատարելու և այդ արձանագրութիւնները երևան հանելու։ Շուլցը 1828 թուին ուսումնասիրեց Վանն ու իր շրջականները, և իր կեանքի գնով հրեան հանեց բազմաթիւ բեկաւոր արձանագրութիւններ։ Նա սպանուեց քրդերի ձեռքով 1829 թ., բայց իր օրինակութիւնները ֆրանսիական կառավարութեան ջանքերով

Եւրոպա տարուեցին և հրատարակուեցին Ասիական Հանդեսում (հտ. Թ. Ն. Ն. 52) 1840 թուին։

Շուլցի գտած խաղիկէն արձանագրութիւնները թուով 39 հասնին, որոնց վրայ հետզհետէ աւելացան նորերը։ Զանազան գիտուններ նկեցին փորձեր անել վերծառնելու այդ արձանագրութիւնները։ Առաջին յաջող վերլուծումը կատարեց շվեյցարացի 1817 թուին։ Նոյնը աւելի զտրգացրեց Ստանիլաս Գիլառ (1880 թ.) և կատարելութեան հասցրեց Սէյս անգլիացին 1882 թուին։ Նա հրատարակեց մի ստուար աշխատութիւն 'Ի Քուէկիօրմ Բնսփիպելն օն Վանն, ԺԻԱՍ 11, էջ 277-732 և հտ. 20, 1-48, որի մէջ նա տալիս է ոչ միայն Սարգուրի աշխարհագրութիւնը, պատմութիւնը և կրօնագիտութիւնը, այլ և խաղիկէնի քերականութիւնը, խաղիկան արձանագրութիւնները՝ իրենց ընթերցանութեամբ, թարգմանութեամբ և վերլուծմամբ, ինչպէս նաև խաղիկէն լիզուի յատուկ և հասարակ անունների ամբողջական բացարանը։

Սաղիկան բեկաւորութեանց վերծանման այս գրութիւնն է որ այժմ ընդունուած է բոլոր գիտունների կողմից։ Այս գրութիւնը հետեւաւն է։

Որովհետև խաղիկան տառաձևերը (թէ՛ գաղափարանշաններ և թէ՛ տառեր) բոլորովին նոյն են Ասորեականի հետ, ուստի կարելւմ են Ասորեստանցոց այբուբենով։ Այստեղ կարելի էր առարկել թէ տառերի ձևական նոյնութիւնը անհրաժեշտաբար չի ենթադրում նաև հնչման նոյնութիւն. օր. Ո նշանը թէև կայ հայերէն, գուեսերէն և ֆրանսերէն միևնոյն ձևով, բայց հայերէնում կարդացուում է օ, գուեսերէնում պ, ֆրանսերէնում ու։ Այսպէս էլ կարող էին խաղիկան բեկաւոր նշանները նոյն լինել ձևով ասորեականի հետ, բայց հնչմամբ տարբեր։

Այս առարկութիւնը թէև արդարացի է, բայց հերքում է այն իրողութեամբ, որ տեղերի և անձերի յատուկ անունները երկուսի մէջ էլ (թէ՛ ասորեստանեան և թէ՛ խաղիկան արձանագրութեանց մէջ) միևնոյն ձևով են գրուած։ սրանից հետեւում է թէ երկու լեզուի էլ տառերը միևնոյն հնչումն ունին։

Բայց միայն ընթերցանութիւնը բաւա-

կան չէր արձանագրութեանց միայքը հաս-  
կանալու համար. պէտք էր իմանալ նաեւ  
լեզուն և թարգմանել. Դրան իբրեւ միջոց  
են ծառայում բաղմամբիւ գաղափարանը-  
շանները, և այն որոշիչ նշանները որոնք  
ցոյց են տալիս յաջորդ բառի արժէքը,  
ինչպէս՝ թէ նա մարդու թէ աստուածի,  
քաղաքի կամ թէ երկրի յատուկ անուն է,  
թէ նա շէնք է, և կամ քարէ՝ փայտէ մի  
առարկայի անուն է ևն. Իսկ այն բառերը  
որոնք մնում են այս շրջանից դուրս, բա-  
ցատրուում են համաձայն իրենց գործածու-  
թեան տեղին, համեմատութեամբ այն բու-  
լոր դէպքերի՝ որոնց մէջ նա գործածուած  
է և օգնութեամբ միւս բառերի. Կարեօր է  
յիշել նաեւ այն յաջող հանգամանքը որ  
խալդեան բեկեռագիր՝ արձանագրութեանց  
ընդհանուր ոճը նոյն է ասորեստանեան ար-  
ձանագրութեանց ոճի հետ և նախադասու-  
թիւնները ունին միեւնոյն յօրինուածու-  
թիւնը. նախ թաղաւորը յիշում է իր ա-  
նունը և հայրանունը, ապիս է իր տիւտ-  
ղոսները, յետոյ պատմում է իր գործերը,  
յաճախ վերջում տալիս է անէծքներ՝ արձա-  
նագրութիւնը քանդել ուղղորդելու հասցէին:

Գնում ենք այստեղ մի օրինակ Ալշից  
(էջ 448-9), որով գործնականապէս կարող  
ենք տեսնել արձանագրութեանց վերլուծ-  
ման եղանակը:

Ustadi 𐎧𐎠 (երկիր) Manaidi xaubi 𐎧𐎠 (երկիր)  
Irkiuni xuadadi pari 𐎧𐎠 (երկիր) Assur-nini  
𐎧𐎠 (երկիր) Algani 6421 𐎠𐎠𐎠𐎠 (անձ)  
I<<<< (եր) i adaki zazgubi adaki 𐎠𐎠𐎠 (ողջ  
ողջ) I<<<< (ներ) agubi 286 𐎠𐎠𐎠 (անասուն)  
𐎠𐎠𐎠 𐎠𐎠𐎠 (ծի) I<<<< (ներ) 2251 𐎠𐎠 (եղ)  
paxini (եղ) I<<<< (ներ) 8205 𐎠𐎠𐎠 (ոչխար)  
suse (ոչխար) I<<<< (ներ):

Եթէ այս հաստուածի մէջ բաց անենք  
գաղափարանշաններ իմաստը, կը գտնենք  
... երկիրն Մաննա ... երկիրն Իրկիունի  
... երկիրն Ասորեստանի ... եր-  
կիրն Ալգանի 6421 մարդիկ ... օղջ օղջ  
... 286 անասուն ձիեր 2251 եղ ...  
ներ 8205 ոչխար ... ներ:

Այժմ սրա դէմ դնենք ասորեստանեան  
արձանագրութեանց հետեւեալ համեմադը, որ  
նոյնպէս սրանց շատ սիրելի ձևերից մէկն է:

«Դաքարա երկրից ես մեկնեցայ. Բաբա  
քաղաքին մօտեցայ. Բաբա քաղաքը գրա-  
ւեցի. 320 նրանց՝ զինուորներից սպանեցի.  
նրանց եղները, նրանց ոչխարները, նրանց  
աւարը քչեցի, քաղաքները հրով այրեցի»:

Ասորեստանեան արձանագրութեանց  
մի սովորութիւն էլ այն է որ գաղափարա-  
նշանի կողքին յաճախ գրուում է նրա ըն-  
թերցումը և կամ նրա արժէքի վերջին 1  
կամ 2 վանկը, ճիշտ ինչպէս այսօր գրու-  
մնք «2 (երկու) կամ ԲԻ»։ Ըստ այսմ պն-  
խիւնի կամ ... պախիւնի որ գրուած է «եղ»  
գաղափարանշանի կողքին, նշանակում է  
«եղ», իսկ սուսէ կամ ... սուսէ, որ գրու-  
ած է «ոչխար» գաղափարանշանի կողքին,  
նշանակում է «ոչխար»։ Աւելի դէպքերում,  
եթէ գտնենք պախիւնի և սուսի բառերը  
համապատասխան իմաստով առանձին գրու-  
ածուած, առանց գաղափարանշանի և ա-  
ռանց որեւէ նախափնտրի յաւելման, նշա-  
նակում է թէ այդ բառերը ամբողջական  
են և ոչ թէ ներկայացնում են միայն վեր-  
ջին վանկերը:

«Ողջ» բառը մի քանի օրինակ արձանա-  
գրութեանց մէջ գործածուելով համանման  
ձևով, գրուած է սակայն ոչ թէ գաղափա-  
րանշանով, այլ սխիւսի ձևով. Արանից  
հետեւում է թէ այդ գաղափարանշանները  
պէտք է կարգաւ սխիւսի, և կամ թէ սխիւսի  
նշանակում է «ողջ»:

Այս նոյն գաղափարանշանը՝ որ վեր-  
ջումն էլ ունի յօդնակի նշանը, վերաբերում  
է անշուշտ նախորդ «անձ» բառին, որ նոյն-  
պէս յօդնակի է. Այժմ նկատի առնենք  
աղակի բառը՝ որ կրկնուած է երկու ան-  
գամ և զազուբի, ազուբի բառերը, որոնք  
հաւատարապէս վերջանում են բի: Բաղմա-  
թիւ արձանագրութեանց համեմատութիւ-  
նից երեւում է որ այս վերջաւորութիւնը  
բայի եզակի առաջին դէմքի նշան է. Այս  
բոլոր կէտերը միասին ի նկատի առնելով  
պիտի տեսնենք որ մեր առաջ ունինք ա-  
սորեստանեան սովորական մի գործածի  
խալդեան թարգմանութիւնը, այն է «մարդ-  
կանց մասամբ կոտորեցի, մասամբ ողջ ողջ  
բռնեցի»:

Այժմ եթէ նկատենք որ ուրիշ արձա-  
նագրութեանց մէջ պարտաւորաբար նշա-  
նակում է «չարժուիլ», խառբի (եղ. ա.  
դէմքի վերջաւորութեամբ) նշանակում է

բաղմամբ զէպքերում «նուսճեցի», — զի ներգոյականի վերջաւորութիւնն է և ուստի (եզ. ա. դեմքի վերջաւորութեամբ) նշանակում է «մօտեցայ», — կարող կը լինենք վերի հատուածը թարգմանել այսպէս:

«Մօտենալով երկիրն Մաննայի, նուսճեցի երկիրն Լրկիւն. դուրս եկայ երկրից Ստրիտանի, երկրից Սիգանի, 6421 անձ մասամբ կտորեցի: մասամբ ողջ ողջ գերեցի, 286 ձի, 2251 եզ և 8205 ոչխար»:

Հատուածից դուրս են գալիս նաև քերականական մի քանի կանոններ. այսպէս 1) նի ցոյց է տալիս բնութեան խնդիր, 2) «մարդոք առի յօգնակին վերջանում է ի, 3) «եւ» շաղկապը յաճախ չի գործածուում խաղերէնում:

Ահա այսպէս են վերլուծուել խաղեան բեռագիր արձանագրութիւնները, որոնց ամբողջական հաւաքածոն հրատարակում է այժմ Գերմանիայում. — Կորպուս եմսկիայիցիօնում խաղեկարում, Լէման Հաուպտի ձեռքով:

Բեռագրերի վերծանութեան այս դրութիւնը պատմութեան համար կարելի է բաւարար կոչել. բայց լեզուաբանութեան համար շատ օգտակար է: Պատմաբանը որ ուզում է իմանալ զէպքերը, ճանաչել թագաւորների անունը, որոշել նրանց ժամանակագրութիւնը, գտնել տիրապետութեան սահմանը, դուրս բերել քաղաքների, գաւառների ու նահանգների անունները ևն, մօտաւորապէս հասնում է իր փափազին: Բայց լեզուաբանը՝ որ պէտք ունի բառական ընդարձակ բառապաշարի, քերականական կանոնների, հոլովման ու խոնարհման ըստ կարելւոյն ամբողջական պատկերին, չի գտնում դրանք: Օրինակ թուականները՝ որոնք լեզուի ամենաբնորոշ բառերի շարքն են կազմում, անձանթ են, որովհետեւ գաղափարանշանով են գրուած:

Շատ կարեւոր էր որոշել թէ խաղերէնը լեզուաբանական ա'ր ճիշդին է պատկանում: Առհասարակ ընդունուած է որ խաղերէնը հայերէնի հետ կապ չունի և նոյնիսկ հնդեւրոպական ճիւղին էլ չի պատկանում: Իերմանացի Մորթման գիտնականի փորձերը հայերէնով լուծելու այդ բեռագրերը, անյաջող անցան:

Մի մանրամասն քննութեան մէջ հրատ.

Դերմ. Գիտ. ամսագրութեամ հտ. 26, էջ 465 և չար. 1872 թուին, այս ուսումնականը ուղեց հաստատել թէ խաղերէնը հայերէն է: Ինչպէս բոլոր գիտունները, նոյնպէս և Մորթման խաղեան արձանագրութիւնները կարդում էր ասուրական այբուբենով. բայց որովհետեւ ինքը բառական հմուտ չէր ասուրական այբուբենի դրութեան, շատ տեղ նշանները սխալ էր կարդում, երբեմն էլ գաղափարանշանները իբր տառ կարդում: Ընդունելով որ խաղերէնը հայերէն պիտի լինի, իր այդ սխալ բնութեցանութեամբ ստացած բառերը Մորթման համեմատում էր արդի հայերէն բառերի հետ և իմաստներ հանում: Հիւրջման հայագէտը ՔԿ 23 (1877) էջ 46-48 ցոյց տուաւ որ համեմատութեան կարբը ճիշտ չեն, ձայնական համապատասխանութիւնները իրար չեն բաժնում. այն ձայնական օրէնքները՝ որոնք ըստ Մորթմանի վերլուծման կարելի է դուրս բերել խաղերէնի համար, հայերէնի օրէնքները չեն: Քրիստոսից մի քանի դար առաջուայ մի լեզուն չի կարող նոյն լինել այսօրուայ վիճակի հետ և նոյն իսկ եթէ խաղերէնը հայերէնը լինէր, շատ տարբեր պիտի լինէր արդի հայերէնից: Մորթմանի երեան հանած հայերէնը հայերէնի ո՛չ մի շրջանին չի համապատասխանում: Միևնոյն ժամանակ Սէյս անգլիացին ցոյց տուաւ թէ Մորթմանը ասորեստանեան լեզու չգիտէ և տառանշանները սխալ է կարդում (տես իր յօդուածը ՔԿ 23 (1877, էջ 407-9): Մորթման ինքն էլ էր ստիպուած խոստովանելու թէ իր վերծանութեամբ ոչ մի քերականական օրէնքի չի հասնում և թէ միևնոյն բառի հոլովումը կամ խոնարհումը իրարից շարունակ տարբեր են: Ուրիշ խօսքով չկայ քերականութիւն: Բայց առանց քերականութեան էլ լեզու չկայ:

Մորթմանի ընթերցանութեան և վերլուծման սխալ լինելուն իբրև գերագոյն պացոյց բառական է յիշել այն ծիծաղելի հանգամանքը, որ Մորթման Սարգուրի Ա.ի արձանագրութիւնն էլ՝ որ գրուած է Ասորեստանեան լեզուով, խաղերէն կարծեց և իբր հայերէն վերլուծեց (Սէյս, անդ. էջ 383):

Այսպէս ուրեմն Մորթմանի փորձը բոլորովին ձախողուած էր:

## ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԱՅ

ԽԲ

(Յակոբ Դ. կաթողիկոս Զուղայեցի Կ. Պոլսէն առ եղիազար կաթողիկոս ի Հաւլիայ) (\*)

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ կաթողիկոս ամենայն հայոց, եւ պատրիարք Վաղարշապատու լուսակառ եւ քրիստոսանկար, երկնահանգէտ եւ աշխնասարատ, սրովբէնպատ եւ քրովբէնամ սրբոյ աթոռոյ էջմիածնիւ Յորմէ ժամանակ հասցէ աւանդն տէրունի, նշանն պսնծալի տեսուն Յիսուսի՝ միարար եւ չաղկապողական ի տարուստ եւ ի բացատ միջոցէ, հանդերձ աստուածային լրութեամբն՝ առ իսկապէս սիրեցեալ եւ հոգեւոր եղբայրդ իմ եղիազար կաթողիկոսդ, ցնծալ քեզ յարաժամ օրիորդացեալ մանկամբք Սրնի ի խնամս Տեառն Յիսուսի յաւէտապատում բերկրանօք՝ ի ցնծութիւն մեզ եւ ի պարծանս համայնից ի Քրիստոս հաւատացելոց: Շնորհք սկզբնաւոյս պատճառին Հօր, եւ սէր համատիպ պատկերի Որդւոյն, եւ գթութիւն գոյակցի ամենասուրբ Հոգւոյն անսպառախաղաց մշտնոս ծաւալեսցի ի վերայ քո եւ ըստ արեգականին բազմանշոյլ առ քեզ բազմացի, եւ ընդ քեզ կայացեալ ունակացի յարածգական յաւիտենիւ եւ յարագոյ ժամանակաւ ամէն:

Եւ ընդ սիրալորական եւ ողջունական

(\*) Ընդօրինակութեան միջ նամակիս վերնագիրն է. «Յակոբ կաթողիկոսի սիրոյ զիր առ եղիազար կաթողիկոս»:

Վերջին ժամանակներս Ունտալճեան հրապարակ հանեց իր մի նոր տեսութիւնը, որով խաղերէնը դառնում է հայերէն լեզուի մի նախաւոր ձեւը եւ խաղիկներն ու հայերը իբրեւ ազգ էլ նշանանում են:

Այս փորձն էլ սակայն անյաջող անցաւ:

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ

(Շաբաթակէլ)

Նամակիս՝ գիտութիւն լիցի խոհեմութեանդ, զի ըստ ընտրութեան գրոց որոց եւ ըստ մարդկութեան յառաջարկութեանց՝ մտաց իմաստնոցն՝ զովելի է ներ նկատումն իրի վախճանականի, յորոց մանաւանդ Սողոմոն նին է մեզ յատկապէս առնլի՝ թէ Իմաստութիւն յիւս ճանապարհաց գովի՝ զնոյն առեալ մեր մտածութեամբ յողագոս կառարօծնակոյն պատճառին այնորիկ, ի տեղի իջման Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ. կարեալ՝ զձեռնէ միմիանց՝ եղաք ուխտս եւ կռեցաք դաշինս որպէս զի եղիցի այս օգուտ մերայնոցս աւանանի, ներկայիցս եւ ապագայիցս եկեղոց նպատակ. եւ զայսուիկ պարտ էր մեզ անջրելի պահել հաստատութեամբ, ըստ Դաւթի վկայութեան. Ուխտս զիք եւ կատարեցէք, եւ դարձեալ ըստ Սողոմոնի, Զինչ եւ ուխտիցես դու Աստուծոյ, մի՛ յամիցես հատուցանել զնա, որչափ եւ ուխտիցես հատո՛, զի լաւ է քեզ չուստել քան ուխտել եւ ոչ հատուցանել. եւ զի հարկ էր քեզ սիրելւոյդ զնոյն ուխտ եւ դաշինք ըզմտաւ ածել միշտ եւ պահել ի նշնութեան, որպէս եւ եսն ունէի ծրարեալ պահատի ի մերում մարմնեղէն սեռելիւ Քանդի յայնմ օրէ մինչ չեւ ձեռնամուռս լինելն քո յայդմ գործս՝ անարատ ունէի զսէր ուխտադրուութեանն, զի վկայն իմ յերկինս է եւ իրաւաւ դէտն ի բարձունս, ըստ Յորայ: Իսկ յայտ երիս ամս զինչ անցք անցին, այն ամենայն ոչ ըստ կանոնաց էր, եւ ոչ կենարարին պատուիրան, այլ ստգտանաց էր գործ: Զի գտակ կորստեան եւ առիթն ամենայն չարաւաց բազմանար մեքենայիւք մարտ եղեալ ոգորէր առ սուրբ տեղիսն եւ առ յանդամս Քրիստոսի, զի ըստ իւրոյ բազմանացն յանկ հանցէ որպէս եւ է լւերն գործ սովորական: Բայց գոհութիւն եւ փառք Քրիստոսի Փրկչին մերոյ, զի լուաւ պաղատանաց ծառայից իւրոց, եւ յամօթ արար զբանսարկու պիղծն, եւ զիւր վաղալար յորոգայթն մանրեալ փշրեաց, եւ ըստ կամաց իւրոց զիւրն խաղաղութիւն անօրինեալ հաստատեաց, թէ՛ այսր եւ թէ՛ այգր. այսուհետեւ մի՛ հես աշխատ արասցես զիմ ծերութիւն: Դարձեալ ծանիր, սիրելի՛, զի մեք յաւուր երկուշաբթին օր զկնի Պաշառակերպութեանն՝ միջնորդութեամբ Սարգիս վարդապետին պատրիարքի եւ հայցուածօք քանանայից եւ ժողովրդոց՝ արարաք խաւ